

Nazim Mustafa

<https://orcid.org/0009-0007-0709-5689>

Dr. Institute of History and Ethnology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Azerbaijan, nazimmustafa@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Mustafa, N. (2024). İrəvan Şəhərində İslam İrsinə Qarşı Erməni Vandalizmi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (4). 2361-2372. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.711>

İrəvan Şəhərində İslam İrsinə Qarşı Erməni Vandalizmi

Xülasə

İrəvan şəhəri Azərbaycanın qədim elm, mədəniyyət və dini mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1827-ci ildə Rusiyanın İrəvan şəhərini işğal edən zaman şəhərdə 8 məscid mövcud olmuşdur. 1918-ci ildə İrəvanda 7 məscid fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan xanı Hüseynəli xanın 1766-cı ildə tikdirdiyi Göy məsciddən Sovet hakimiyyəti illərində Tarix muzeyi kimi istifadə edilirdi. 1989-cu ilədək fəaliyyət göstərən yeganə Dəmirbulaq məscidini ermənilər 1990-cı ildə yer üzündən silmişlər. Hazırda İranın vəsaiti hesabına təmir edilən Göy məscidi ermənilər “fars məscidi” kimi dünyaya təqdim edirlər.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Ermənistan, İrəvan, Təpəbaşı, Dəmirbulaq, məscidlər

Armenian Vandalism against Islamic Heritage in the City of Irevan

Abstract

The city of Irevan is one of the ancient scientific, cultural and religious centers of Azerbaijan. In 1827, when Russia occupied Irevan, there were 8 mosques in the city. In 1918, 7 mosques were functioning in Irevan. Built in 1766 by Huseynali Khan, the Khan of Irevan, Goy Masjid was used as a historical museum during the Soviet era. In 1990, Armenians demolished the only Demirbulagh mosque, which functioned until 1989. Currently, Armenians are presenting Goy Masjid, which was built at the expense of Iran, to the world as a “Persian mosque”.

Keywords: West Azerbaijan, Armenia, Irevan, Tepebashi, Demirbulag, Mosques

Giriş

Bu gün Ermənistan Respublikası adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində tarix boyu azərbaycanlılara məxsus minlərlə maddi-mədəniyyət nümunələri, tarixi-memarlıq abidələri,

dini ibadət yerləri, pirlər, ocaqlar mövcud olmuşdur. Qədim alban tayfalarının, oğuz və qıpçaq boylarının xristianlıq mərhələsində mövcud olmuş tarixi-memarlıq abidələri VII əsrin ikinci yarısından etibarən regionda islam dininin bərqərar olmasından sonra tədricən erməni irsi kimi qələmə verilmişdir. İslam dininin qəbul edilməsindən sonra tərk edilən məbədlər xristian erməni missionerləri tərəfindən mənimsənilmişdir.

1441-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın razılığı ilə erməni katolikosluğu Kilikiyadan İrəvan yaxınlığında Valarşabad kəndindəki Üçkilsəyə-Eçmiədzinə köçürülmüşdür (Yerevantsi, 1958, s. 87). Həmin vaxtdan etibarən ermənilər İrəvan ətrafında məskunlaşmağa başlamışlar. Avropa dövlətlərinin və Roma katolik kilsəsinin maliyyəsi hesabına erməni kilsələri ətrafındakı torpaqlar satın alınaraq ilk erməni yaşayış məskənləri meydana gəlmişdir. Simeon Erevansi “Cambr” əsərində və tarixçi A.Papazyanın Matenadaranda saxlanılan alqı-satqı sənədləri əsasında tərtib etdiyi kitabda Eçmiədzin kilsəsinin Suxur Səəd vilayətində azərbaycanlılara məxsus torpaqların kimdən, nə zaman və hansı qiymətə alınması barədə sənədlər əks olunmuşdur. (dokumenty Matenaarana i Kupchiye, 1968). Matenadaranda saxlanan alqı-satqı sənədlərində Üçkilsənin yerləşdiyi ərazinin *Azərbaycan ölkəsinin Çuxur-Səəd vilayətində* yerləşdiyi qeyd edilir (dokumenty Matenaarana i Kupchiye, 1968, s. 264). Ermənilər kütləvi surətdə indi Ermənistan adlanan əraziyə İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra imzalanan Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinin şərtlərinə əsasən Qacarlar İrəvanı və Osmanlı Türkiyəsindən köçürülüb gətirilmişdir.

Rus tədqiqatçısı və statistiki İvan Şopenin verdiyi məlumatların təhlilindən aydın olur ki, İrandan köçürülən ermənilər İrəvan şəhərində və İrəvan xanlığının ərazisindəki 119 kənddə, Türkiyədən köçürülən ermənilər isə 128 kənddə, üst-üstə 247 kənddə yerləşdirilmişdilər (Shopen, 1852). Təbii ki, həmin kəndlərə ermənilərin köçürülüb gətirilməsində azərbaycanlı əhalinin qəbiristanlıqları və dini ibadət tikililəri mövcud olmuşdur. Həmin qəbiristanlıqlar və dini ibadət yerləri tədricən erməni vandalları tərəfindən yer üzündən silinmişdir.

1. Məscidlər

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində 15-ə yaxın məscidin və iki erməni kilsəsinin adları keçir. Göy məscid (yaxud Hüseynəli xan), Qala məscidi (Sərdar, yaxud Abbas Mirzə), Şah Abbas, Div Sultan, Xudabəndə, Təpəbaşı, Zal xan (yaxud Şəhər), Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq, Hacı Cəfər bəy, Rəcəb paşa, Məhəmməd Sərtib xan, Hacı İnam, Hacı Bəyim məscidlərinin minarələri uzaqdan İrəvanın müsəlman şəhəri olmasını nişan verirdi (İrəvan xanlığı, 2010; Bournoutian, 1997). İrəvan şəhərinin Rusiya işğalından sonra 1829-1832-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statistiki İvan Şopenin verdiyi məlumata görə, şəhərdə 8 məscid mövcud olmuşdur ki, onlardan 2-si Qalada, 6-sı isə şəhərdə yerləşmişdir

(Shopen, 1852). İrəvanın işğalından sonra ruslar Qaladakı Sərdar məscidini silah anbarına, Rəcəb paşa məscidini isə rus-pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər.

1902-ci ildə İrəvan quberniyasının statistika komitəsinin “İrəvan quberniyasının yaddaş kitabçası” çap edilmişdir. Həmin kitabında göstərilir ki, İrəvan quberniyasında 310 məscid mövcuddur ki, onlardan 7-si İrəvan şəhərindədir (Pamyatnaya knizhka Erivanskoy gubernii (1092). Bu gün Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş məscidlərdən yalnız biri - Göy məscid rekonstruksiya edilərək fəaliyyət göstərir. Digər erməni vandalları tərəfindən məscidlər yer üzündən silinmişdir.

1906-1911-ci illərdə İrəvan şəhərinin texniki işləmiş B.Mehrabov şəhərin planını və orada olan memarlıq abidələrinin siyahısını tərtib etmişdir. Mehrabov şəhərdə 8 məscid qeydə almışdır. Həmin məscidlər belə adlanırdı: Göy məscid, Qala məscidi, Təpəbaşı, Şəhər, Sərtib xan, Hacı Novruzəli bəy, Dəmirbulaq və Hacı Cəfər bəy məscidi (http://www.iatp.am/old_yerevan). Bu məqalədə İrəvan şəhərindəki həmin 8 məscidin hər birinin ünvanlarını lokalizə edərək onların aqibətinə aydınlıq gətiririk.

1.1. Göy məscid

İrəvan şəhərini təsvir edən bütün səyyahların və tədqiqatçıların əsərlərində həm ölçülərinin miqyasına, həm də gözəlliyinə görə şəhərin ən möhtəşəm memarlıq abidəsi kimi, Göy məscidin (digər adı Hüseynəli xan məscidi) adı birinci çəkilir. Miqyasına görə İrəvanda Göy məscid Qafqazda ən böyük məscid olmuşdur. Şərqi memarlığının nadir nümunələrindən hesab edilən Göy məscidin inşasına Hüseynəli xan Qacarın hakimiyyəti dövründə 1760-cı ildə başlanılmış, 1766-cı ildə başa çatdırılmışdır.

1833-cü ildə fransız geoloqu və arxeoloqu, naturaçı Fredrik Dyubua de Monpere Qafqaza və Kırma etdiyi səyahətinin nəticəsi olaraq 1839-cu ildə Parisdə çap etdirdiyi “Qafqaz ətrafına səyahət” əsərinin 3-cü cildində Göy məscidi ətraflı təsvir etmişdir. Onun çəkdiyi Göy məscidin rəsmi müəllifin adıçəkilən əsərinə əlavə olaraq 1840-cı ildə çap edilən “Atlas”ın üçüncü hissəsində yer almışdır. Dyubua de Monperenin çəkdiyi rəsmlərin qravüralarını Erkül Nikole hazırlamışdır (Dubois, 1839). Göy məscidin məşhur rus fotoqrafı Dmitri Yermakov tərəfindən XIX əsrin 80-90-cı illərində çəkilmiş fotoları onun 1896 və 1901-ci illərdə çap etdirdiyi albomlara daxil edilmişdir. Dmitri Yermakovun İrəvan məscidləri ilə bağlı çoxsaylı fotolarının bir qismi hazırda Simon Canaşiya adına Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Yermakov fondunda və Şalva Amiranişvili adına İncəsənət Muzeyində saxlanılır. 1897-cı ildə alman incəsənət tarixçisi və arxeoloqu Friedrix Sarre İrəvanda olmuş, Göy məscidin müxtəlif rəqurslardan fotolarını çəkmiş və sonradan həmin məscidləri müsəlman tarixi abidələri kimi elmi tədqiqat

dövriyyəsinə cəlb etmişdir. F.Sarrenin çəkdiyi fotoların bir qismi hazırda Berlindəki Dövlət Muzeyinin İslam İncəsənəti bölməsində saxlanılır.

İrəvanın mərkəzindəki “Örtülü bazar”la üzbəüz yerləşən Göy məscidin ölçüləri 97,2 m X 66 m idi. Məscidin adı onun günbəzinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlı idi. Məscidin həyətində fontanlı daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi (Arutyunyan, Asratyan və Melikyan, 1968). Göy məsciddə ibadət üçün qadın və kişi zalları ayrıca olmuşdur ki, onlar da bir-biri ilə ya dəhliz, ya da pərdə ilə ayrılırdı. İbadət zallarının tavanı və divarları gül rəsmləri ilə bəzədilmişdi. Məscidin divarlardan və sütunlardan kişmir parçadan güllər düzəldilib asılırdı.

Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan “İrəvanın tarixi (1500-1800)” əsərində Eçmiədzin kilsəsinin yepiskopu Hovhanes Şahxatunyansa istinadən yazır: “Məscidin minarəsinin və günbəzinin bir hissəsi mavi saxsılarla üzlənmişdir. Əsas tikililər məscidin ərazisinin cənub və şimal tərəflərində idi. Yan tərəflərdə isə yardımçı tikililər və hücrələr yerləşirdi. Məscidin həyətində ətrafına sal daşlar döşənmiş və ağaclar əkilmiş bir balaca hovuz inşa edilmişdi. Məscidin üç qapısı olmuşdur. İki kiçik qapı şimal və şərq istiqamətinə, böyük giriş qapısı isə cənuba baxırdı. Məscid binası cənub səmtində yerləşirdi. Bina bir-biri ilə bağlı üç zaldan ibarət idi. Məscidin günbəzi digər iki kiçik zaldan hündür olan böyük zalın üzərində idi. Sadə görkəmli zalların yalnız həyətə baxan pəncərələri şəbəkə üslubunda işlənilmiş və rəngli şüşələrlə bəzədilmişdi. Həyətin şimal hissəsində kiçik bir ibadət xana da var idi. Məscidin minarəsi çox gözəl idi və İrəvanın tikililəri arasında ən hündür olduğundan şəhərin hər yerindən görünürdü. Azañçı onun başına çıxaraq hər gün müsəlmanları ibadətə çağırırdı. Məscidin cənub portalının üzərindəki kitabədə Hüseynəli xanın adı və tikilmə tarixi həkk olunmuşdu (Akopyan, 1971, s. 274-275). 1893-1894-cü illərdə və 1898-ci ildə İrəvanda səfərdə olmuş məşhur Britaniya səyyahı və coğrafiyaşünası Henri Linç yazdığı “Armenia” əsərində Göy məscid haqqında ətraflı məlumat vermiş, onun minarələrinin, həyətindəki hovuzun və fasadının foto şəkillərini kitaba daxil etmişdir (Lynch, 1901, s. 213-215). Azərbaycan arxeoloqu və epiqrafçısı İsa Əzimbəyov 1928-ci ildə İrəvanda ekspedisiyada olmuşdur. Ekspedisiyanın nəticələrinə dair İ.Əzimbəyovun yazdığı “Tiflisin, İrəvanın və Naxçıvanın müsəlman kitabələri” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Göy məscid iki ayrı korpusdan – qış və yay korpuslarından ibarətdir. O, qış korpusunun kompleksin cənubunda, yay korpusunun isə şimalda inşa edildiyini, onların isə mədrəsə ilə əhatə olunduğunu yazır. İ.Əzimbəyov məscidin çox böyük həyətinin olduğunu, orada çinar və qovaq ağaclarının ucaldığını yazır (Azimbekov, 1928). Erməni müəlliflərinin verdikləri məlumatlara görə, XX əsrin 30-cu illərində İrəvandakı bütün məscidlərin sökülməsi qərara alınsa da, məşhur erməni şairi Yeğişe Çarensin ciddi söyləri nəticəsində onun “Mavi

brilliant” adlandırdığı Göy məscid muzeyə çevrilməklə yer üzündən silinməkdən xilas edilmişdi. 1936-cı ildən Göy məscidin binasında İrəvan səhər tarix muzeyi yerləşdirilmişdi. İkinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra Göy məsciddən bir müddət həm də hərbi sursat anbarı kimi istifadə edilmişdi. Müharibədən sonra Göy məsciddə həmçinin Təbiət muzeyi və 1952-ci ildən etibarən isə məscidin kiçik ibadət zalında astronomiya həvəskarları üçün Planetariya fəaliyyət göstərmişdir.

Erməni sovet rəssamlarından Martiros Saryanın, Setrak Arakelyanın, Anuş Sahinyanın, Qabriel Gürcyanın 1920-1930-cu illərdə çəkdiyi rəsm əsərlərində İrəvan şəhərinin simvolu kimi Göy məscid əks etdirilmişdir. 1991-ci ildə Ermənistan müstəqilliyini əldə etdikdən və müsəlman ölkələri ilə diplomatik münasibətlər qurulduqdan sonra Göy məscidin yenidən məscid kimi fəaliyyət göstərməsi zərurəti meydana çıxmışdı. 1991-ci ildə Təbiət muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix muzeyi məscid kompleksindən çıxarıldı. 1995-ci ildə İranla Ermənistan arasında imzalanan müqaviləyə əsasən İran hökuməti Göy məscidin yenidən qurulması xərclərini öz üzərinə götürdü. Rekonstruksiya işləri İranın “Bünyad-e Müstəzəfan və Canbazan” (Müharibə Veteranları və Şəhidlər”) xeyriyyə fonduna həvalə edildi. Məsciddə son tamamlama işləri 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdır. Göy məscidin 24 metrlik minarəsi, 28 hücrəsi, kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyəti rekonstruksiya edilmişdir.

Ermənistan hökumətinin 2015-ci il dekabrın 10-da keçirilən iclasında Mesrop Maştos-12 ünvanında yerləşən Göy məscid haqqında Mədəniyyət Nazirliyinin təqdim etdiyi layihə müzakirə edilmişdir. Qərara alınmışdır ki, Göy məscid və onun yerləşdiyi ərazi istifadə hüququ ilə təmənnasız olaraq 99 illiyinə İran İslam Respublikasının Ermənistandakı səfirliyinə mədəniyyət mərkəzi kimi təhvil verilsin (<http://shabat.am/article/14690/14690.html>). Hazırda Ermənistan rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlara “fars məscidi” kimi təqdim edirlər.

1.2. Qala məscidi

Ayrı-ayrı dövrlərdə səyyahların əsərlərində, tədqiqatçıların araşdırmalarında İrəvan qalасыndakı Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən məscid “Sərdar”, yaxud “Abbas Mirzə” məscidi adlandırılıb. İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalı dövrünə aid bəzi sənədlərdə bu məscidin adı “Abbas Mirzə” məscidi kimi hallandırılır. Görünür, həmin məscid XIX əsrin əvvəlində vəliəhd Abbas Mirzə tərəfindən yenidən qurulduğu üçün məhz onun adı ilə adlandırılmışdır. Alman tədqiqatçısı Avqust Haksthauzen 1843-cü ilin avqust ayında İrəvan şəhərində olmuş və Qalada olan iki məsciddən birinin (*yəni Rəcəb paşa məscidinin*) rus-yunan kilsəsinə, digərinin - Sərdar məscidinin isə silah anbarına çevrildiyini qeyd etmişdir (Gakstgauzen Avgust. 1857, s. 230). Tanınmış rus arxeoloqu qrafinya Praskofya Uvarova 1880-

ci ildə İrəvan şəhərində olmuş, Xan sarayının yaxınlığında yerləşən Sərdar məscidini Vereşşaginın firçasından çıxan tabloya bənzətdiyini qeyd etmişdir.

İmperator Arxeoloji Komissiyasının qərarına əsasən 1911-ci ildə professor Nikolay Marr İrəvan xan sarayına baxış keçirmiş və saray kompleksinə daxil olan Abbas Mirzə məscidinin də vəziyyətini təsvir etmişdir. N.Marr İmperator Arxeoloji Komissiyasının 17 may 1912-ci il tarixli iclasında etdiyi məruzəsində yazırdı:

“Məscid indi də yaxşı vəziyyətdədir, lakin onun qorunması üçün heç bir tədbir görülmür və hər şey Sərdar sarayının vəziyyətinə düşməsinə xidmət edir. Bununla belə, o, yerli müsəlman mədəniyyətinin qiymətli irsidir: günbəzin içərisində çevrəsi boyunca ərəb hərfləri ilə kitabə mövcuddur; mehrab üzərindəki naxışlar xalçaya bənzəyir və yüksək dərəcədə üslubludur. Günbəzi çat vermişdir və onu çoxdan təmir etmək olardı” (Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii, 1912, s. 79).

Lakin İrəvanda azərbaycanlılara məxsus digər maddi-mədəniyyət abidələri kimi, Abbas Mirzə məscidi də erməni vandalları tərəfindən tədricən hissə-hissə dağıdılmışdır. İsa Əzimbəyov yazır ki, Qalanın içərisində, Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən şah Abbasın adına inşa edilən məscid (*yəni Sərdar məscidi-N. M.*) yarıruçuq vəziyyətdədir və onun həyətində bir neçə erməni qaçqın ailəsi məskunlaşmışdır. O, həmin məscidin böyük həyətinin olduğunu, həyətin ortasında hovuz inşa edildiyini yazır. XX əsrin əvvəllərində Sərdar məscidində Türkiyədən gələn erməni qaçqınları məskunlaşdırılmışdı. Sovet Ermənistanı dövründə isə Sərdar məscidi hissə-hissə sökülərək onun yerində yaşayış evləri tikilmişdir.

Ermənistan hökuməti 2007-ci ildə ölkə ərazisində dini və milli azlıqlara məxsus olan və Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan məbədlərin və tarixi abidələrin siyahısını Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Həmin siyahıya Mesrop Maştos küçəsi-12 ünvanında yerləşən Göy məscidin və Xorhrdarani küçəsi-40 ünvanında yerləşən məscidlərin adları daxil edilmişdir. Qeyd edilən siyahıda Göy məscid İran məscidi kimi təqdim edilmiş, Abbas Mirzə məscidinin isə qəfəsinin (skeletin) qorunduğu qeyd edilmişdir (<https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang>). Halbuki, təqdim etdiyimiz şəkildən də görüldüyü kimi, hazırda Sərdar məscid-kompleksindən yalnız onun bir divarının 2-3 metr enində, 3-4 metr hündürlüyündə kiçik bir parçası qalmışdır. Həmin ərazidə “Qlendale Hills” tikinti şirkəti yaşayış kompleksi inşa etmişdir (http://www.gov.am/u_files/file/kron). 2014-cü ilin payızında erməni vandalları bir gecənin içində Sərdar məscidinin qalıqlarını da yox etmişlər. Bütün bunlar həmin ərazinin əzəli sakinləri olan azərbaycanlıların mədəni irsinə olan düşmən münasibətinin əyani təzahürü, erməni vandalizminin bariz nümunəsidir.

1.3. Şəhər məscidi

Bu məscid İrəvanın Şəhər adlanan hissəsində yerləşmişdir (Əhmədli, 2018, s. 159). İrəvan xanı Zal xan dövründə 1649-cu ildə inşa edilmişdi. Ona görə həm də Zal xan məscidi adlanırdı. İrəvanda baş verən 1679-cu il zəlzələsi zamanı məscid dağılmış, sonradan yenidən bərpa edilmişdi. İngilis səyyahı Henri Linçin verdiyi məlumata görə, Şəhər cəməsinin üzərində ərəb əlifbası ilə türk dilində məscidin hicri tarixi ilə 1098-ci ildə tikildiyi – yəni miladi təqvimini ilə 1687-ci ildə inşa edildiyi yazılmışdır. Şəhər məscidi həcmcə Göy məsciddən nisbətən kiçik olsa da, çox gözəl olmuşdur.

Xarici görünüşünə görə Göy məscidə bənzəyən Zal xan məscidinin də dincəlmək üçün həyəti, sərin bağçası olmuşdur. Tədqiqatçıların verdikləri məlumata görə, Zal xan, yaxud Şəhər məscidi İrəvan şəhərinin mərkəzindəki hazırda Respublika meydanı adlanan ərazidə olmuşdur. 1928-ci ildə Şəhər məscidinin böyük zalı sökülərək onun yerində Yerevan” hoteli inşa edilmişdir. 1999-cu ildə rekonstruksiya edildikdən sonra həmin hotel hazırda “Golden Tulip Hotel Yerevan” adlanır. İkimərtəbəli binası və çoxlu hücrələri olan Zal xan məscidinin mədrəsəsinin təyinatı İkinci Dünya müharibəsindən sonra dəyişdirilmişdir. Hazırda həmin binada Rəssamlar evinin sərgi salonu yerləşir (Arutyunyan, Asratyan və Melikyan, 1968).

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cu ilə aid bir arxiv sənədində Zal xan məscidinin sərgi zalı kimi istifadə edildiyi göstərilmişdir (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 3026, siyahı 1, iş 261).

1.4. Sərtib xan məscidi

İrəvanın Şəhər hissəsində Şeyxülislam küçəsində yerləşib (Əhmədli, 2018, s. 127). Dəmirbulaq məhəlləsində Məhəmməd Sərtib xan tərəfindən XIX əsrin əvvəlində inşa edilmişdir. Məhəmməd Sərtib xan İrəvanın 1827-ci ildə Rusiya tərəfindən işğalından sonra şəhər idarəetmə sistemində azərbaycanlıları təmsil etmişdir. Sərtib xan məscidi indiki Xaçik Daştens adına 114 sayılı məktəbin həyətidə, Hanrapetutyan 73 ünvanında yerləşib. Məscidin kəşik minarəsi olmuşdur. Mədrəsəsi ilə birlikdə böyük kompleks təşkil etmişdir. Sərtib xan məscidinin binası yeni tikilən binaların arasında 1960-cı illərdə mövcud olmuşdur. Daha sonra erməni vandalları tərəfindən yer üzündən silinmişdir.

1.5. Hacı Novruzəli bəy məscidi

İrəvanın Şəhər hissəsində Zöhrab küçəsində mövcud olmuşdur (Əhmədli, 2018, s. 138). Şəhər hissəsi ilə Dəmirbulaq hissəsinin kəsişməsində yerləşirdi. XVIII əsrin sonlarında inşa edildiyi təxmin edilir. 1950-ci ilədək uçuq-sökük vəziyyətdə qalırdı. İndiki Vizantiya və Ağasi Xancyan küçələrinin kəsişməsində inşa edilən Vernisajın (açıq səma altında incəsənət mallarının satış mərkəzi) yerində mövcud olmuşdur.

1.6. Dəmirbulaq məscidi

Dəmirbulaq məscidi Gedər çayının üzərindəki körpünün yaxınlığında yerləşdiyi üçün onu Körpüqulağı məscidi də adlandırmışlar. İrəvan şəhərində 1988-ci ilədək fəaliyyət göstərən yeganə məscid Çətirli məscid və yaxud yerləşdiyi ərazinin adına uyğun olaraq adlandırılan Dəmirbulaq məscidi olmuşdur. Üzərindəki kitabədə məscidin hicri təqvimini ilə 1327-ci ildə - yəni miladi təqvimini ilə 1909-cu ildə inşa edildiyi göstərilmişdi. Məscidin minarəsi yox idi. Əvəzində məscid binasının damında açıq havada 1,5-2 metr hündürlüyündə kvadrat şəkilli meydança inşa edilmiş, onun üzərində dəmir barmaqlıqlarla əhatələnmiş məhəccər quraşdırılmışdı. Dörd yanı açıq olan məhəccərin üstü dəmir təbəqə ilə örtüldüyündən bu məscid Çətirli məscid adlanırdı. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Erməni Kilsələri Şurasının 17 avqust 1981-ci ildə verdiyi arayışda Babayev Əkbər Cəfər oğlunun Dəmirbulaq məscidinin icraiyyə orqanının sədri olduğu göstərilir. Həmin orqanın 2 iyun 1985-ci ildə verdiyi digər arayışda Myasnikyan rayonu, Nərimanov küçəsi-145 (*hazırda Vardanans küçəsi*) ünvanında yerləşən Dəmirbulaq məscidi üçün siqnalizasiya quraşdırılması məsələsi qaldırılmışdır. 1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırmasından sonra İrəvanda fasiləsiz mitinqlər keçirilirdi. Fevralın 23-də erməni quldurları İrəvan şəhərindəki Dəmirbulaq məscidini və yaxınlığındakı M. F. Axundov adına 9 №-li azərbaycanlı orta məktəbin binasını yandırmışdılar.

ABŞ tədqiqatçısı Robert Cullen İrəvana etdiyi səfər haqqında "The New Yorker" qəzetində 15 aprel 1991-ci il tarixli yazısında şəhərdəki azərbaycanlılara məxsus olmuş Dəmirbulaq məscidinin dağıdılmasından bəhs etmişdir. R.Kallen yazır ki, İrəvanda iğtişaşlar və azərbaycanlıların şəhərdən qovulması zamanı ermənilər məscidi buldozerlə yerlə bir etmişlər (Cullen, 1991). Tədqiqatçı Tomas de Vaal "Qara bağ" kitabında Robert Kallenin həmin məqaləsindən sitat gətirir: "İrəvan sirlərlə dolu şəhərdir. Mənə elə gəlir ki onlardan biri mərkəzi meydanın yaxınlığında Vardanans küçəsindəki 22 №-li çoxmərtəbəli yaşayış evinin arxasında yerləşir. Dar daş pilləkənlər mənə ətrafı paslanmış qarajlar, kərpic və qum qalaqlarından ibarət boş bir məkana gətirib çıxartdı. Mən demək olar ki, əmin idim ki, məhz bu məkanda nə vaxtsa İrəvan azərbaycanlılarının istifadə etdiyi məscid dayanmışdı". Məhəllə sakinləri Robert Kallena bildirmişdilər ki, 1990-cı ildə Bakıdakı erməni kilsəsinin dağıdılması xəbərini eşidən ermənilər üç gün ərzində Dəmirbulaq məscidini yerlə yeksan etmişlər (de Vaal, 2005, s. 118-119). Görünür, ermənilər İrəvandakı ibadətə açıq olan yeganə azərbaycanlı məscidini sökmək üçün mitinqlərin birində şayiə yaymışlar ki, guya azərbaycanlılar Bakıda erməni kilsəsini sökmüşlər. Bakıda söküldüyü söylənilən erməni kilsəsinin əvəzini çıxmaq

üçün mitinq iştirakçılarını qızırdıraraq Dəmirbulaq məscidini sökməyə göndərmişlər. Üç gün ərzində erməni vandalları Allahın ibadət yerini yerlə yeksan etmişdilər.

Ermənilər Bakıdakı erməni kilsəsinin sökülməsi xəbəri məqsədli şəkildə yayılmışdı ki, Ermənistan ərazisində mövcud olan azərbaycanlılara məxsus mədəni irsin yer üzündən silinməsinə ermənisayağı bəraət qazandırılınsın. Halbuki, Bakıda 1863–1869-cu illərdə inşa edilən Müqəddəs Qriqori erməni kilsəsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli qərarı ilə yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidəsi kimi, "Azərbaycandakı tarixi abidələrin milli qeydiyyatı" siyahısına daxil edilmişdir (inventar nömrəsi № 3272). (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, 2001, 2 avqust).

1.7. Hacı Cəfər bəy məscidi

Məscid İrəvan şəhərinin 1827-ci ildə ruslar tərəfindən işğalından əvvəl inşa edilib. Dəqiq inşa tarixi məlum deyil. Şəhərin Dəmirbulaq hissəsində yerləşib (Əhmədli, 2018, s. 274). Yalnız fotosu qalıb. Məscid 1958-ci ildə indiki Tiqrən Mets küçəsinin genişləndirilməsi zamanı sökülüb. "Rossiya" kinoteatrının yerində olub. Həmin ərazidə 1974-cü ildə Aleksandr Qriboyedovun heykəli ucaldılıb.

1.8. Təpəbaşı məscidi

Təpəbaşı yaşayış massivində yerləşən məscidin adı tarixi ədəbiyyatda Hacı İmamverdi məscidi kimi çəkilir. Rusiya işğalı zamanı Təpəbaşı küçəsində yerləşdiyi göstərilir (Əhmədli, 2018, s. 228). Məscidin 1687-ci ildə inşa edildiyi qeyd edilir. Daha sonralar yerləşdiyi ərazinin adı ilə Təpəbaşı məscidi adlanmışdır. Məscidin gümbəzi 1960-cı illərdə uçmuşdur. Divarlarının qalınlığı təqribən 1,5 metr olan məscidin içərisindəki axundun otağında hazırda bir erməni ailəsi yaşayır. Məscidin ətrafında bir çayxana da var idi ki, müsəlmanlar yığışib çay içərdilər. Məscidin həyətində və ətrafında ermənilər gecəqondular inşa etmişlər. İrəvan xanı Hüseynəli xanın nəticəsi, şəhər idarəsinin (upravasının) üzvü olmuş Abbasqulu xan İrəvanskinin evi Təpəbaşı məscinə yaxın ərazidə yerləşdiyi üçün həmin məscid son dövrlərdə Abbasqulu xan məscidi adlanırdı. Hazırda dağıdılmış vəziyyətdə olan Abbasqulu xanın evini ermənilər hələ də "Xanın evi" adlandırırlar. Məscidin gümbəzi 1988-ci ildə "qəfildən" uçub.

2. Məscidlərin yerinin lokalizasiyası

Bu gün İrəvan şəhərində yarıuçuq vəziyyətdə olan Təpəbaşı məscidindən və fars məscidi kimi təqdim edilən Göy məsciddən başqa, yerdə qalan məscidlərin yerləşdikləri əraziləri erməni müəlliflərinin yazdıqları kitablar və məqalələr əsasında lokalizə etmək mümkün olmuşdur. Aşağıda tərtib etdiyimiz cədvəldə məscidlərin adı, inşa edildiyi tarix, yerləşdiyi ərazi və ünvanı, həmçinin hazırkı vəziyyəti göstərilmişdir.

XX əsrdə İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlər

№	Məscidin adı	İnşa edildiyi vaxt	Yerləşdiyi ərazi və ünvan	Hazırkı vəziyyəti
1	Göy məscid	1760-1766	Mesrop Maştos küçəsi, 12	Fars məscidi kimi fəaliyyət göstərir
2	Qala (Abbas Mirzə)	1807-1817	Xorhrdarani, 40	sökülüb
3	Zal xan (Şəhər)	1687	Rəssamlar İttifaqının köhnə binasının yerində, Abovyan, 14	sökülüb
4	Sərtib xan	XIX əsrin əvvəli	114 saylı məktəbin yerində olub.	sökülüb
5	Hacı Novruzəli bəy	XVIII əsrin sonları	“Vernisaj” ticarət mərkəzinin yerində, Vizantiya və A.Xancyan küçələrinin kəsişməsində olub	sökülüb
6	Dəmirbulaq	1909	Vardanans küçəsi, 22	sökülüb
7	Hacı Cəfər bəy	XVIII əsrin sonları	“Rossiya” kinoteatrının yerində olub	sökülüb
8	Təpəbaşı	1687	Təpəbaşı (Kond) hissəsində, Ş.Rustaveli və S. Erevansi küçələrinin kəsişməsində yerləşir.	Salamat qalan hissəsində erməni ailələri yaşayır

Nəticə

Yuxarıda sadalanan faktlar sübut edir ki, təkcə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə hazırda Ermənistan adlanan və özünü dünyanın sivil ölkəsi kimi beynəlxalq aləmə təqdim etməyə çalışan bir dövlətin ərazisində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinə, onların maddi-mədəni irsinə qarşı sözün həqiqi mənasında vandalizm aktları həyata keçirilmişdir. Azərbaycan ərazisində, o cümlədən də Bakı şəhərində xristian əhalinin maddi-mədəni irsi dövlət tərəfindən siyahıya alınaraq qorunur. Bakı şəhərinin mərkəzindəki ermənilərə məxsus

Müqəddəs Maarifləndirici Qriqori kilsəsi dövlət tərəfindən mühafizə edilir. Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı 1988-1989-cu illərdə həyata keçirilən etnik təmizlədən sonra onlara məxsus maddi-mədəni irs ya tamamilə məhv edilmişdir, ya da digər xalqların irsi kimi dünya ictimaiyyətinə təqdim edilir.

Kaynaklar

Akopyan, T. KH. (1971). *Istoriya Yerevana: (1500-1800)*. Izdatel'stvo Yerevanskogo universiteta.

Arutyunyan, V. M., Asratyan, M. M., Melikyan A. A. (1968). *Yerevan. Izd-vo literatury po stroitel'stvu*. Moskva.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 3026, siyahı 1, iş 261.

Azərbaycandakı tarixi abidələrin milli qeydiyyatı. 2001.

Azimbekov, I. (1928). *Musul'manskiye nadpisi Tiflisa*. Erivani i Nakhichevani.

Bournoutian, G. A. (1997). *The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828*. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica.

Cullen, R. (1991, 15 aprel). A Reporter at Large, ROOTS, *The New Yorker*.

de Vaal, T. (2005). *Chernyy sad. Armeniya i Azerbaydzhan mezhdu mirom i voynoy*. Moskva.

dokumenty Matenaarana P. i Kupchiye, I.I. (1968). Vypusk pervyy (XIV-XVI vv.). Sostav len AD Papazyanom. Yerevan, 55.

Dubois, D. M. F. (1839). *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide*. en Géorgie, en Arménie et en Crimée.

Əhmədli, N. (2018). *İrəvan əyalətinin kameral təsviri* (I C). Bakı.

Gakstgauzen Avgust. (1857). *Zakavkazskiy kray*. Sanktpeterburg.

Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii. (1912). Vypusk 46. S.Peterburg.

İrəvan xanlığı. (2010). Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan nəşriyyatı.

Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia, travels and studies* (Vol. 1). Longmans, Green, and Company.

Pamyatnaya knizhka Erivanskoy gubernii (1092). Izd. Irivansk. guba stat kom. - Erivan', 1902-1914. - Red. knizhki za 1902, 1904, 1906 - A. I. Marchenko, za 1908, 1910, 1912 - V. E. Vasil'ev.

Shopen, I. (1852). *Deyatel'nost' oyedineniya Rossiyskoy imperii: Soch. I. Shopena, stat. sovetnik, sovetnik*. pred. Upr. po dokhodam i neschastnomu sluchayu. pogibshim Arm. oblast'. Tip V. Imp. Akad. nauk.

Yerevantsi, S. (1958). *Jambr. Vostochnaya literatura.*

<http://shabat.am/article/14690/14690.html>

http://www.gov.am/u_files/file/kron/ArmeniaPR2_en.pdf.

http://www.iatp.am/old_yerevan.

https://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/report/PeriodicalReports/ArmeniaPR2_en.pdf